

Az elképzelt polgár és a valóságos tőkés

A burzsoázia diszkrét bája
a rendszerváltás utáni Magyarországon

Lugosi Győző emlékének

Ha vannak rögeszméi a hazai közgondolkodásnak, akkor a polgárosodás mindenképpen közéjük tartozik. Ma is makacsul tartja magát a polgári társadalomfejlődés üdvözítő voltába vetett hit, még azok után is, hogy a társadalomfejlődés tényleges tendenciái sehogyan sem férnek össze e magasztos elvárásokkal. Mit lehet tenni, ha nemes eszményeink szembekerülnek a valósággal? A valóságos folyamatokból okulva elvethetjük ideáinkat – vagyis tapasztalatainkat szem előtt tartva átszabhatjuk eszményeinket. Ez a küzdelmesebb és nehezebb út, mégis az jár a valóság jobb megismerését célul tűző tudományok útján, aki ezt választja. A másik lehetőség, hogy letagadjuk a tényeket és félremagyarázzuk a valóságot annak érdekében, hogy ezzel megmenthessük reménytelen vágyainkat és magasztos eszményeinket. Ez a könnyebb megoldás, amely még akkor sem enged fixa ideáiból és a köréjük épített sziklaszilárd meggyőződésekben, ha a valóság már nyilvánvalóan szembe jön vele. Ennek választása is érthető és emberi út – (társadalom)lélektanilag könnyen és jól magyarázható. Mégis tévedéseket állandósít, mégis megrögzöttségekhez vezet, mégis félrevezeti a közügyekről gondolkodó közösséget. Helyesebb ezért rámutatnunk a közgondolkodás e hibáira – sohasem késő ugyanis megszabadulni tőlük.

2020-ban két új könyv is megjelent vezető magyar szociológusok tollából a polgár és a polgárosodás témájában. Szalai Júlia *A nem polgárosuló középosztály. Az „államfűggőség” társadalmi konfliktusai a jelenkori Magyarországon* című kötete – mint írja – „erősen önéletrajzi

jellegű”: „Gondolatmenetemet az a félre nem söpörhető igény vezette, hogy miközben általános jelenségekről és folyamatokról írok, azok részeseként – sokszor aktív résztvevőjeként – elszámoljak életem elmúlt évtizedeivel is” (Szalai 2020, 9.). Igen hasonló hangvételű a másik szóban forgó könyv is, Kolosi Tamás *Polgárnak lenni. Beszélgetések Ferenczi Borbálával* című életút-beszélgetése. Mindketten a polgár, a polgárság, a polgári fejlődés sikereiről és kudarcairól beszélnek. Kolosi Tamás főképpen saját, személyes sikereiről, Szalai Júlia elsősorban társas-társadalmi kudarckokról.

Persze nem a polgár, a polgárság és a polgárosodás fogalomköre az egyetlen tényellentétes eszme a magyar közgondolkodásban. Valójában ez csak az egyik azok sorában, amelyek az úgynevezett progresszív vagy haladó gondolkodás képzeletvilágát uralják. Itt van például a középosztály és a középosztályosodás vagy középosztályfejlődés gondolköre; aztán a civilek hatalmába, a civilség erejébe és a civil társadalomba vetett (vak)hit; a polgári demokrácia, a demokraták és a demokratizálódás eszmevilága; a modernség, a modernizáció és a modernitás fogalomköre; a nyugalom, a nyugatosítás és a nyugatosodás akarása; Európa, az európaiság és az európaizáció fennkölt óhaja (és velük szoros összefüggésben az utolérés, a felzárkózás-felkapaszkodás, a konvergencia vágyalma), és – el ne felejtjük – kiemelkedő helyet foglal el e sorban a piac, a piacosság és a piaci mechanizmusok újult tisztelete is.

Ezek az eszmék a progresszív gondolkodásban mozgósító erejű közpolitikákkal kapcsolódnak össze. A tulajdont ezek szerint magánkézbe kell adni (privatizáció), a piacokat fel kell szabadítani (liberalizáció), az állami tulajdont és szabályozást le kell építeni (dereguláció), a költségvetést és a folyó fizetési mérleget megszorításokkal és a jóléti-szociális-újraelosztó-esélyteremtő források megkurtításával ki kell igazítani (stabilizáció). A sor hosszan folytatható lenne – magántulajdon, szabad vállalkozás, emberi jogok, euroatlanti integráció –, tulajdonképpen ezek mind szélesebb érvényre jutását nevezik e körben *fejlődésnek, haladásnak*, illetve *progressziónak*. Maradjunk azonban egyelőre csak a polgárosodás fogalomkörénél.

A polgárosodásról folyó közbeszéd dagálya és apálya

A polgárosodás eszménye alighanem a nyolcvanas és a kilencvenes években virágzott csak igazán – egymást követték a társadalomtu-

dományi viták és körkérdések a polgárosodás esélyeiről. A rendszerváltás után a *Replika* folyóirat előbb részletes és jól dokumentált vitát szervezett Szelényi Iván *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon* című könyvéről (Szelényi [1988] 1992; *Replika*, 1990. 1 [2], 24–83.), majd a „Polgárosodás” körkérdésre adott válaszokat közölte (*Replika*, 1993. 4 [11–12], 72–121.). A *Századvég* folyóirat „Polgárosodás Magyarországon” címmel külön lapszámot adott ki, melyben önálló részt kapott a Magyar Szociológiai Társaság Faluszociológiai Szakosztályának polgárosodástanácskozsága is (*Századvég*, 1991. 7 [2–3], 5–229.). E vita az ezredfordulóhoz érve elapadni látszott, szemlátomást nyugvópontonra jutott (Csite 1997; Angelusz–Tardos 1998).

Az álláspontok egyfelől tisztázódtak, másfelől pártpolitikai küzdelmek is közbeszóltak. Mivel a *Fidesz – Magyar Polgári Párt* 1998-ban a „polgári Magyarország” és a „polgári kormányzás” jelszavával került hatalomra, a kérdéskör közvetlenül a pártpolitikai erőterbe került, pártpolitikai csatározások tétjévé vált. Az első Orbán-kormány 2002-es bukását követően – ismeretes módon – a Polgári Körök alapítása következett, vagyis a „civil társadalom” megszerzése a *Fidesz–MPP által* felülről, központilag (Halmai B. 2011). Minthogy pedig a „polgári politikát” a kétezres évek közepétől a „plebejus politika” szlogenje váltotta fel, majd Gyurcsány Ferenc 2006 őszén napvilágra kerülő „őszödi beszéde” átrajzolta a belpolitikai napirendet, a polgár eszménye és a polgárosodás gondolata egyaránt a hazai közgondolkodás peremére szorult. Dacára annak, hogy bő egy évtizede a Fidesz vezetésével alakulhat kormány Magyarországon, szembetűnő módon kikoptak retorikájából a hivatkozások a „polgári Magyarországra” és a „polgári kormányzásra”.

Valamelyest anakronisztikusan hatott, amikor nem sokkal Kemény István halála után, 2010-ben külön kötetben megjelentek a neves szociológus 1991 és 1993 között tartott előadásai a szegedi József Attila Tudományegyetem Szociológia Tanszékén (Kemény 2010). Az *Előadások a magyar társadalomfejlődés szociológiájáról* címmel kiadott könyv ugyanis a polgárosodás esélyei körül forog, visszarepítve az olvasót a kilencvenes évek elejének pezsgő vitáiba. A kötetben Kemény István – mások mellett – Szelényi Ivánnal, Polányi Károllyal és Pierre Bourdieu-vel vitatkozva fejtette ki nézeteit a rendszerváltás utáni magyar társadalom polgári fejlődésének lehetőségeiről. A polgárosodás – Kemény István számára – tulajdonképpen a társadalomfejlődéssel azonos. Előadásai így egy olyan jellegzetes polgári

szociológiát jelenítenek meg, amelyben a polgári fejlődés nem pusztán egy képzet, hanem egyúttal a vágy, az akarat tárgya is (Éber 2011). Jól dokumentálható módon ugyanezt gondolta és gondolja – mások mellett – Szalai Júlia is (2006), akinek a közelmúltban új könyve jelent meg e tárgyban.

A középosztály, amelyik csak azért sem hajlandó polgárosodni – Szalai Júlia

A nem polgárosuló középosztály címmel 2020-ban megjelent kötetében Szalai Júlia így határozza meg saját, vállaltan személyes polgáreszményét: „Számomra a polgár a maga lábán álló, önbizalomteli, autonóm személyiség, akinek alapvetően fontos a tudás és az ügyek tisztességes vitele, és ekként tiszteli embertársait is” – kezdi szemlátomást nem szociológiai, sokkal inkább személyiséglélektani vonásokkal megfesteni ideálját (Szalai 2020, 209.). Így folytatja:

„Noha lényeges a számára a tisztas jómód és a gyarapodás, ennek kereteit okos társadalmi megfontolásból és az intézmények józan működtetése érdekében kordában tartott társadalmi különbségek és egyenlőtlenségek között képzelel el. Közvetlen emberi viszonyait és a tágabb közösséghez fűződő kapcsolatait a bizalom hatja át, és bizalommal közeledik a gazdaság és a társadalom nagy intézményeihez is, amelyektől a közjó érdekében való működést és az egymás iránti tiszteletteljes nyitottság, a kölcsönösen feltételezett jóindulat társadalmi relációinak gondos őrzését várja” (Szalai 2020, 209–210.).

A nemes tulajdonságok felsorolása folytatódik: a polgár autonóm, közösségi, aktív, józan, mérsékelt és mértéktartó, nem szélsőséges, de elkötelezett, adakozó, a világra nyitott demokrata – azaz, természetesen, liberális. Szemlátomást minden „jó” tulajdonsággal rendelkezik, miközben nélkülöz valamennyi „rossz” tulajdonságot. *A polgár jó ember.* Szalai Júlia könyve szerint a legfőbb probléma az, hogy kevés a polgár, hiányzik az áhított polgárság, nem volt elég széles és mély a polgárosodás (azaz kevés a jó ember). Különösen súlyos gond könyve szerint, hogy a középosztály nem polgárosult, hanem részint „államfüggő” maradt, részint a rendszerváltás után „államfüggővé” vált – ezt Szalai Júlia a drog- és az alkoholfüggőséghez hasonlítva határozza meg (Szalai 2020, 16–17.).

És hogy pontosan miért akadtak meg és fulladtak kudarcba e jóra vezető folyamatok? Nos, az okot – valamelyest tautologikusan – abban látja, hogy kudarcot vallottak a demokratizálódás, a modernizálódás, a nyugatosodás, a piacosodás, az európaizáció folyamatai. Hiába várunk ennél mélyebb okfejtést az MTA levelező tagjától, a szociológus akadémikus nem szolgál szociológiai magyarázattal. Sejtéseit, kételyeit, dilemmáit megosztja ugyan az olvasókkal, érdemi választ azonban nem kínál a *miért* kérdésére. Az általa hivatkozott művek felettébb szűk körét szemügyre véve ezen nem is igen csodálkozhatunk. Nem adja jelét annak, hogy ismerné a vonatkozó szakirodalmat, és olvasná is azt. A polgári eszményt is csak ismerteti, de nem alapozza meg. Axiómaként kezeli, hogy a piac jó – hiszen a verseny, a modernizáció, a felzárkózás, a nyugatosodás, az európaizálódás letéteményese –, az állam pedig ezzel szemben csak rossz lehet, hiszen államfüggőséget, paternalizmust, bürokratizálódást, korrupciót, rendies viszonyokat teremt és rögzít. Nem jelzi, hogy állam és piac e – végső fokon morális – szembeállítását mire alapozza, és jelét sem adja annak, hogy tudomása lenne ennek kritikájáról: állam és piac kiegészítő viszonyáról, funkcióik egybefonódásáról, az ún. „szabad piac” és az „állami beavatkozás” ideologikus szembeállításának tarthatatlanságáról (vö. Polányi [1944] 2004; Bockman 2000, 2011; Ferber 2020a, 2020b; Tamás 2021).

Pedig nyilvánvaló, hogy a Szalai Júlia által is óhajtott progresszió egyes összetevőinek összekapcsolódása nem ennyire magától értetődő. A polgárosuló középosztály, a szélesebb és erősebb középrétegek például nem feltétlenül válnak automatikusan a parlamentáris demokrácia híveivé (Huszár–Berger 2020; Éber 2021). Barrington Moore sokat idézett tétele – miszerint „polgárok nélkül nincs demokrácia” (Moore [1966] 1998) – az angol eredetiben nem pontosan így szólt. A „polgárok” fogalma Moore-nál eredetileg nem *citoyen*, nem *citizen*, és még csak nem is a képzettsége, műveltsége és tudása révén polgárrá váló *Bildungsbürger* volt.

Moore történeti művének egysoros kulcsmondata így hangzik: „No bourgeois, no democracy”, azaz: „Burzsoák nélkül nincs demokrácia”. A teljes passzust idézve: „[...] határozott egyetértésünket fejezzük ki azzal a marxista tézissel, amely szerint a parlamentáris demokrácia megerősödésének nélkülözhetetlen feltétele az életerős és független városlakók osztálya. Burzsoák nélkül nincs demokrácia” (Moore 1966, 418.). Barrington Moore tulajdonképpen azt állította sokat idézett tételével, hogy liberális demokrácia nem képzelhető el liberális

burzsoázia nélkül. Mint ahogyan – tehetjük hozzá 2008 és 2010 utáni tapasztalatainkat – illiberális demokráciát is csak illiberális burzsoáziával (és burzsoáziára) lehet építeni (Scheiring 2016a, 2016b, 2019).

Ahelyett, hogy Szalai Júliával együtt álmodoznánk tovább az ideális polgár személyiségvonásairól és polgári erényeiről, messzebbre jutunk, ha tőkéről és tőkésről, valamint a tőkés árutermelés és árucsere globális rendszeréről beszélünk. Csakhogy a tőkésnek nem szeretik magukat tőkésnek, burzsoáknak tekinteni. Sokkal jobban megfelel nekik a polgári eszmény, ha önmagukról gondolkodnak. Sokkal jobban tetszenek önmaguknak nemesszívű polgárként, jó emberként. És ez végső soron érthető is: jobb munkaadónak mutatkozni, mint munkáltatónak. A munkaadó bizonyára jó ember, hiszen *munkát ad* a nélküle bizonyára bérmunka és munkabér nélkül senyvedőknek. A munkáltató ellenben azt sugallja, hogy az illető *másokat dolgoztat*, egyfelől munkabérért, másfelől saját magánprofitjáért.

Lássuk be: jobb befektetőnek, nagylelkű mecénásnak mutatkozni, mint kapitalistának vagy burzsoának. Jobban hangzik, ha megtakarításokról beszélünk, mintha profitról és tőkefelhalmozásról esnék szó. A megtakarítás kifejezésben ott van a protestáns etika nemes aurája, amit Max Weber a kapitalizmus szellemével hozott összefüggésbe (Weber [1905] 1982). Szébb a kapitalizmus *e vállalkozó szellemének* felszabadításáról beszélni, mint a tőkejövedelem magánelsajátításáról és ennek tőkésítéséről. A termelékenység növelése is jobb színben tűnik fel, mint a kizsákmányolás fokozásának követelése. Kedvezőbb szaktudósnak, bátran kezdeményező vállalkozónak, nagylelkűen adakozó polgárnak mutatkozni, mint állami és pártösszeköttetéseit kutatásfinanszírozási és intézetalapítási ügyekben is kreatívan használó lobbistának, kárpótlásijegy-üzérnek, zavarosban halászó privatizátornak, nagykereskedőnek vagy nagytőkésnek. Így van ezzel Kolosi Tamás (2010), az 1970-es évek első felének nagy reményű marxista szociológusa is.

Marxistából nagyitőkés, vagyis hát polgár – Kolosi Tamás

A *magyar polgár* címmel jelent meg 2016-ban az a kötet, amely Kolosi Tamás magyar szociológust, vállalkozót és üzletembert köszöntötte hetvenedik születésnapján (Morcsányi-Tóth [szerk.] 2016). A könyvet jobbra szintén reményvesztett hangütés jellemzi. Egymást követik benne a polgárosodás megakadása-kudarca miatt csalódott,

a polgári társadalomfejlődésbe vetett korábbi hittel elszámolni kívánó, olykor ironikus, máskor rezignált tónusú szövegek. Vágyaink, reményeink nem teljesültek, próbáljuk kerek mondatokká és összefüggő elbeszéléssé szervezni, amit még mi magunk sem értünk igazán – sugallják, olykor egyenesen üzenik a neves szerzők: művészek, tudósok, üzletemberek. Az írásokat összefűzi, hogy a szerzők a hazai polgárosodás esélyeiről és elszalasztott lehetőségeiről gondolkodva köszöntenek egy magyar polgárt.

Azt a Kolosi Tamást, akinek nemrégiben *Polgárnak lenni* címmel jelent meg interjúkötete a könyvbirodalma ékkövének számító Magvető Kiadó „Tények és Tanúk” sorozatában (Kolosi 2020). E kötetben Kolosi Tamás Ferenczi Borbálával beszélgetve osztja meg élettörténetét az olvasókkal – életútjának főbb szakaszairól külön fejezetek szólnak. Az életesemények, fordulópontok és tényszerű összefüggések értelmező bemutatásán keresztül e könyv lehetővé teszi az én-bemutatót, a homlokzatépítést, a mutatkozás vizsgálatát is (Goffman [1959] 2000). Kolosi Tamás következetesen polgárként, egy polgári családtörténet mozzanataként, a személyében is testet öltő polgárosodás eredményeként jeleníti meg önmagát.

Való igaz, felmenői javarészt kispolgári (kisiparos, kiskereskedő) egzisztenciák: apai nagyapja villanyszerelő, nagybátyja kárpitós, majd rendőr volt; anyai nagyapja szabóból lett kiskereskedő, nagybátyja szintén Teleki téri piacos kiskereskedő 1956-ig. Apja optikus, majd boltvezető, felnőttfejjel kereskedelmi főiskolát végzett, később az Ofotért osztályvezetője; anyja ruhaipari eladó, majd maszek napközit működtetett – a család mindkét ágán komoly érték volt a tudás, a gyarapodás és az önállóságra törekvés. Ez a hármas készítetés – ismeretek és készségek elsajátítására, gyarapodásra, tulajdonszerzésre és felhalmozásra törekvés, az önrendelkezés és a függetlenség kivívása – az élettörténeti elbeszélés szerint mindvégig erősen formálta Kolosi Tamás életpályáját.

Van azonban néhány szál, ami nem illeszkedik hézagmentesen e polgári elbeszélésbe. Ilyen például az 1989-ig fenntartott párttagsága, illetve a hatvanas évek végén és a hetvenes évek első felében kifejtett szakmai munkája. Mint egy helyütt jelzi: „én még egyetemista koromban, hívő marxistaként léptem be az MSZMP-be, de már a ‘70-es években jócskán eltávolodtam ettől az ideológiától” (Kolosi 2020, 106.). 1971-ben megjelent első könyve: *A társadalmi struktúra marxista elméletéhez* kiváló, marxista szellemben írt kritikai munka, ez lett doktori dolgozata is – nagyon fiatalon, 25 évesen doktorált (Kolosi

1971). Szintén kiváló könyv 1974-es *Társadalmi struktúra és szocializmus* című munkája is – amivel 28 évesen kandidátus lett –, e műveivel a hetvenes évek első felében az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének vált meghatározó kutatójává (Kolosi 1974).

Mindennek kiemelésével nem Kolosi Tamás párttagságát vagy egykori marxizmusát kívánom moralizálva elítélni. Egyiket sem vádként vagy leleplezési szándékkal írom. Sőt, ismerve teljes életművét, úgy gondolom, e két korai könyve volt két legjobb könyve. Pusztán e tényeknek Kolosi Tamás polgári önképéhez fűződő ambivalens viszonyára kívánom felhívni a figyelmet. Hogyan lett – ahogy ő mondja – „hívő marxistából” „polgár”? Hogyan lett kispolgári származású fiatalból hívő marxista, az MSZMP tagja, az MSZMP KB TI kutatója, majd üzletember és nagytőkés polgár? Mi vezetett e marxista kitérőhöz?

Utam Marxhoz – utam Marxtól

A könyv tanúsága szerint valószínűleg három ok, melyek alighanem szorosán össze is függenek: *egyrészt* zsidó származása és magyar zsidóként szerzett tapasztalatai a holokauszt utáni államszocialista Magyarországon; *másrészt* a túlélésre törekvésből fakadó kompromisszumkészsége; *harmadrészt* karrierizmusa, amit már nem túlélési, hanem sokkal inkább érvényesülési vágya magyaráz. Noha e tényezők csak elemző céllal választhatók el egymástól, hiszen mind tapasztalatként, mind a törekvések mozgatórugóiként szervesen összefüggenek egymással, érdemes őket külön-külön is megvizsgálni.

(1) Kispolgári származásának fontos összetevője zsidó származása, és ami ebből következik: családjának a zsidóüldözéseket követően kellett újrakezdenie az életet az 1945 utáni Magyarországon és az 1948 utáni államszocializmusban. Kolosi Tamás 1946-ban született; jóllehet felmenői közül csak kevesen szenvedték meg a vézorkorszakot – „családom viszonylag szerencsés körülmények között úszta meg a holokausztot, egyedül a dédnagyanyám halt meg a lágerben”, mondja erről (Kolosi 2020, 15.) –, a történetek nyilvánvalóan erőteljesen formáltak az újrakezdés utáni életet. „Édesapám 1945-ben belépett a kommunista pártba. Ez a viselkedés teljesen természetes, úgy is mondhatnám, hogy jellemző volt a felszabadult zsidók esetében” (Kolosi 2020, 15.). Apja 1956-ig maradt párttag, majd felesége, Kolosi Tamás édesanyja nyomatékos kérésére kilépett a pártból (Kolosi

2020, 18., 20.). 1956-ról igen ambivalens emlékei vannak: „az egyik lakó elkezdett üvöltöni velünk, hogy »tűnjetek el innen rohadt zsidó kommunisták«.” (Kolosi 2020, 19.). A másik ‘56-os emlék már a túlélést lehetővé tévő következő ponthoz kapcsolódik.

(2) Az élet ezekben az években, különösen egy olyan kiélezett pillanatban, mint amilyen 1956 ősze volt, igen kevésen is múlhatott. A túlélést olykor apró trükkök, alkuk, ügyeskedések tetté lehetővé. Kolosi Tamás apja a forradalom idején egy olyan házikabátot viselt, aminek az egyik zsebébe kiskereskedői igazolványát rejtette, a másikba pedig a párttagsági igazolványát, mondván, „nem lehet tudni, ki jön majd igazoltatni, s ő akkor majd a megfelelő dokumentumot tudja felmutatni. Ha kell, a párttagságit, ha kell, a kiskereskedői igazolványt. Ami éppen jobban segíti a megmaradást és a boldogulást” (Kolosi 2020, 19–20.). A túlélés fontosabb, mint az elvhűség: a következetességért, az egyoldalú elköteleződésért, a nyílt kiállásért ekkor sokan bukásukkal vagy életükkel fizettek; az alkalmazkodás, az alkuképesség ellenben életüket menthette. Igazi túlélési lecke ez. Jöjjenek bár elvtársak vagy éppen urak, a bordó házikabát két zsebe mindkét esetben igazolhatóvá teszi, hogy „veletek vagyok”. Ez pedig már átvezet a karrierizmust tárgyaló harmadik ponthoz.

(3) Kolosi Tamás többször is jelzi, hogy életében mindig is nagyon fontos volt az előrejutás, a karrier, a siker. A karrierizmusnak pozitív jelentést kölcsönözve írja le önmagát. „Egyszer, még a ‘70-es években, egy nyilvános vitán azt mondtam, hogy én karrierista vagyok. Ezt akkor sokan felháborodással fogadták. [...] Én azonban úgy gondolom, hogy aki előre akar jutni, annak karriert kell csinálnia, törekednie kell az előrejutásra” (Kolosi 2020, 165–166.). Valóban ellentmondásos ez a viszonyulás, hiszen a hetvenes években már nem a túlélésért, a megmaradásért, az elért egzisztencia megőrzéséért kellett alkukat és kompromisszumokat kötnie: „Alapvetően mindig nagyon tudatosan szerettem volna előrejutni és sikeresnek lenni. [...] Tudatosan törekedtem arra is, hogy jó életszínvonalat tudjak a magam és a családom számára biztosítani. [...] Az én szememben a karrierizmus pozitív töltetű fogalom, és engem elsősorban ez hajtott előre”, mondja (Kolosi 2020: 166.).

A karrierizmus és a kommunista aszketizmus valóban nem fér össze. Nádas Péter a *Világló részletek* című könyvében kommunista szüleiről és szülei elvtársairól írva egy helyütt kommunisták és a karrierizmus össze nem illéséről is szót ejt. Különös összeolvasni e passzusokat Kolosi Tamás könyvével, hiszen Nádas Péter e nagyre-

gényének részlete *A magyar polgár* címmel Kolosi Tamásnak ajánlott kötetben is olvasható. Alább a *Világlo részletek* második kötetéből idézem Nádas Pétert:

„A kommunista embernek észszerűségi okokból kellett ezt vagy azt megtennie, olykor olyasmit is meg kellett tennie észszerűségi okokból, ami az érvényesülése vagy az előmenetele, mi több, a törvény, az illem, az ízlés vagy a közfelfogás ellen hathatott. Mindenkit harsányan kinevettek, aki az érvényesülése vagy az előmenetele érdekében tevékenykedett. Ez annyira mélyen megült bennem, hogy a karrier fogalmának használatát a mai napig kerülöm. Nem csak magyarul kerülöm. Amikor nem kikerülhető, akkor még németül is pályafutást mondok helyette, mert a tudatomban a mai napig nincs olyan helye a szónak, amelynek ne lenne negatív konnotációja” (Nádas 2017, 330.).

A karrierizmust Kolosi Tamásnál már nem a túlélés ösztöne, hanem az érvényesülés, az előmenetel, a folyamatos előrelépés ambíciója magyarázza. Szülei már a kádári konszolidáció kezdetének pillanatában sem éltek rosszul: 1962–1963-ban autót vásároltak maguknak, anyja ágán kiskereskedőként is sikeresek voltak; anyai nagybátyja, Rezső, 1956-ban az Egyesült Államokba disszidált, az onnan hazaküldött farmereket Kolosi Tamás édesanyja adta el Magyarországon, miközben Rezsőt a hetvenes években többször meglátogatta az Egyesült Államokban Kolosi Tamás nagyanyja és olykor édesanyja is, mint ahogyan Rezső is többször hazalátogatott (Kolosi 2020, 16–17.). Saját személygépkocsi, amerikai utazások, hazaküldött és értékesített farmerek – nem szokványos történetek ezek a hatvanas–hetvenes évek Magyarországon. „A családunkat nem érte semmiféle hátrány azért, mert a rokonságból voltak, akik elhagyták az országot” (Kolosi 2020, 17–18.). Ez sem mondható általánosnak. De az sem, hogy az ifjú Kolosi Tamás – a SZOT üdülési osztálya dél-balatoni kultúrfelelőseinek főnökeként – jövendőbeli feleségével, Zimányi Zsófiával, egyetemista korukban nyaranként komoly jövedelemért Siófokon dolgoztak. „A SZOT-os időszak három nyara alatt Zsófiával annyit tudtunk közösen keresni és félrerakni, hogy befizettünk az első autónkra, ami természetesen egy Trabant volt. Ezt cseréltük le később egy Zastavára” (Kolosi 2020, 38.).

Az egyetem elvégzése után, 1969-ben összeházasodtak, Kolosi Tamás munkát kapott az MSZMP KB Társadalomtudományi Intéze-

tében: „Szerencsésen kezdtük a közös életet is, hiszen volt lakásunk, és volt a SZOT-os munkából egy autónk. Ezt sok fiatal házaspár nem mondhatta el magáról” (Kolosi 2020, 43.). És vajon hogyan alakult Kolosi Tamás polgári önazonossága, amikor az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének gyakornoka, majd kutatója lett? Hangsúlyozza ugyan, hogy „a Társadalomtudományi Intézetben, aminek politikailag igen közel kellett volna állnia a fennálló rendszerhez, jóval szabadabban lehetett kutatni és létezni, mint mondjuk egy egyetemi tanszéken, ahol sokkal erősebben ellenőrizték és könnyebben félreállították az embereket, ha valami nem vágott egybe a központi irányítás ideológiájával” (Kolosi 2020, 41.). Mintha azonban ez a leírás is a ketzsebes bordó házikabát esetére rímelve.

A SZOT-munka kedvező jövedelemszerzési lehetőséget teremtett az egyetemi évek alatt (egyik zseb), de közben – mint mondja – „éltük a vidám ellenzékiek életét” (Kolosi 2020, 30.) (másik zseb). Az MSZMP Központi Bizottsága alá rendelt kutatóintézeti pozíció és munka a párttagsággal együtt egyfelől biztonságot adott (egyik zseb), másfelől ez a munkahely valójában a szokásosnál nagyobb önállóságot engedett, azaz szerinte mégsem tekinthetünk igazi pártintézetként az MSZMP KB TI-re (másik zseb). 1988-tól Németh Miklós miniszterelnök tanácsadó testületének tagja lett, 1989-ig az MSZMP tagja volt, az MSZP-ből 1990-ben lépett ki, majd 1995-ben az MSZP újra politikai funkcióbba hívta, amit elhárított (egyik zseb); pár héttel később, szintén 1995-ben elfogadta Orbán Viktor hívását, hogy tanácsaival segítse a Fidesz polgári fordulatát, majd 1998 és 2002 között a miniszterelnök tanácsadó testületének tagja lett (másik zseb) (Kolosi 2020, 105–108.). Sokatmondóan az interjúkötetben ezt az időszakot „kettős kötődéssel” jellemzi.

Mindig csak előre! Mindig csak felfelé!

Ugyanebben az időszakban kettős kötődés jellemzi a tudományos-kutatói lét és a vállalkozói-tőkés karrier között is. A Tárki, vagyis az 1985-ben közpénzből gründolt első magánkutatóintézet, helyzete szintén kettős és ellentmondásos: állami és a piacról szerzett magánmegrendelésekre egyaránt dolgozott: „Hajtott az államtól független lét iránti érdeklődés, ami mindig is megvolt bennem.” Ám közben a kérdésre, hogy honnan jöttek az első megrendelések, azt mondja: „Elsősorban az államigazgatásból. Ez nem a direkt politikát jelenti,

hanem a miniszteriális szervek munkájához kapcsolódó vizsgálatokat” (Kolosi 2020, 75., 83.).

Kolosi Tamás az államtól való függetlenségről és a piacról beszél, de aszerint, amit mond, a Tárki mégiscsak inkább az állam és az államigazgatás megrendeléseiből élt: „Amit mi igazából szeretünk, és amit, úgy gondolom, világszínvonalon tudunk csinálni, az az alkalmazott társadalomtudományi kutatás. Ennek a fő felhasználói pedig – valószínűleg mindenütt a világban – az államigazgatásban vannak” (Kolosi 2020, 89–90.). Konkrétabban: „a fő megrendelőnk a mindenkor szociális minisztérium volt” (Kolosi 2020, 95.). Jelzi, hogy a „külső, piaci megrendelések inkább a piac- és közvélemény-kutatás területét érintették”, de azt is, hogy „a Tárki piackutatói próbálkozásai nem nagyon jártak sikerrel”, a politikai közvéleménykutatás „pedig csak 3–4 százalékos arányt tesz ki az összetevékenységből” (Kolosi 2020, 83., 84., 89.). Vagyis mégiscsak inkább az állam, mint a piac.

Ha pedig az állami-miniszteriális megrendelések ilyen fontosak – ezt az interjú felvételekor éppen aktuális eseményre utalva is jelzi: „a Tárkinak nagy érvágás az államtitkár leváltása” (Kolosi 2020, 95.) –, akkor kulcsfontosságú az állami vezetőkkel fenntartott jó viszony. Amihez megint csak jól jött a „kétzsebes működésmód”: kapcsolatok ide is, oda is. Ez persze hátráltatta is a Tárki forrás szerzését: kormányváltásokkor az új garnitúra rendszeresen az éppen leváltott politikai erő szövetségeseinek tekintette a Tárkit, ami a kormányzati ciklusok első éveiben így nem nagyon kapott megbízásokat (Kolosi 2020, 90–92.). Érdemi változást csak az új vezérigazgató, Tóth István György hozott, aki mindinkább külföldről igyekezett kutatási megrendeléseket szerezni és új kutatási forrásokat bevonni. Kolosi Tamás személyes életútjában is vezetett ellentmondásokhoz a kétzsebes házikabát. A kötetben ugyan nem beszél erről, de egy Veisz Alindának adott televíziós interjúban előkerültek a rendszerváltás környéki eredeti tőkefelhalmozás olyan elemei, mint az egzisztenciahitel és a kárpótlási jegyek felvásárlásának stratégiája, amelyekkel szintén élt az Antall- és a Boross-kormány idején, 1991 és 1994 között (Kolosi 2010). 1995-ben aztán Szekeres Imre és Kósáné Kovács Magda hívta politikai feladatra, mégis Orbán Viktor polgári invitálására mondott igent (Kolosi 2020, 105–108.).

Mindig csak előre, mindig csak felfelé! – ez Kolosi Tamás személyes hitvallása. A vezérmotívum önmaga és családja feljebb toléása a hierarchiákban – 1989 előtt és az után is: „A szocializmus idején is igyekeztem, hogy a családomat jó anyagi körülmények között tudhassam,

és még ma is arra törekszem, hogy a pénzhiány ne korlátoz hasson” (Kolosi 2020, 171.). E törekvését eszmények és (ön)igazol ó magyarázatok dúcolják alá. Ilyen például „a tehetség utat tör magának” ideológiája, amelyet nemcsak személyes meggy őződésé ként mutat be, hanem egyúttal kutatói tapasztatként is (Kolosi 2020, 169.). Ugyanez a helyzet a genetikai tényezőkkel igazolt siker Kolosi-féle felfogásával is, amelyet „Előre” című tanulmányában is kifejtett a kétezres évek közepén (Kolosi 2006; vö.: 2020, 168.).

Kolosi Tamás életében a marxizmus összességében csak egy kiter ő volt. *Akkor éppen* ennek deklarálásával lehetett felfelé és előre lépni. Később a tőkerrendszer polgári-(neo)liberális ideológiáját tette a magáévá, mert *akkor már* ennek deklarálásával lehetett felfelé és előre jutni. Ez a mintázat távolról sem csak Kolosi Tamásra jellemző. Nem (csak) róla szól, nem személyes-morális probléma. Éppen az általa is vallott (neo)liberális ideológia láttat minden ilyen kérdést az egyéni felelősség tárgykörébe es ő morális defektusnak – erkölcsi természetű személyes fogyatékos ságnak. Valójában ez egy olyan tágabb összefüggésekbe ágyazódó probléma, amit az értelmiség társadalomtudományos vizsgálatának irodalma igen kiterjedten tárgyal. Elég, ha csak Antonio Gramsci és követ ői t éziseire gondolunk a hegemóniáért folytatott küzdelmekben szerepet vállaló hagyományos és szerves értelmiség egyes csoportjairól, intézményes és egzisztenciális elkötelezettségeikről, illetve e viszonyok történelmi átalakulásairól: hatalmi szövetségi tömbjeik (társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális elkötelezettségeik) történelmi formálódásáról.

De gondolhatunk Mannheim Károly értelmiségelemzéseire és a *sozial freischwebende Intelligenz* fogalmára, amely szó szerint „szabádon lebeg ő értelmiséget” jelent ugyan, mindazonáltal távolról sem teljességgel autonóm, korlátlan szabadsággal a társadalom „felett” lebeg ő értelmiségekre utal. (Ez megint csak egy értelmiségi eszmény, amit célul tűznek és amire minduntalan hivatkoznak.) Inkább arról van szó, hogy az értelmiségi viszonylag kevésbé elkötelezettek eredend ő társadalmi pozícióik, származási osztályhelyzetük iránt, miközben mégiscsak erőteljesen kötik őket ismereteik, műveltségük, elsajátított képességeik és intézményes elvárások. Az értelmiség például különösen kitett a szolgálataira igényt tartó intézményes hatalmaknak (államnak, egyháznak, mozgalomnak, pártnak vagy gazdasági szervezetnek, például tőkés magánvállalatnak); egzisztenciálisan függ érdek- és erőviszonyaik átalakulásától. Ha megváltoznak a lehetőségeket és korlátokat rögzít ő intézményes formák (szabá-

lyok, körülmények és tétek), akkor az értelmiség elköteleződése, szövetségi rendszerei is velük változnak. Ez nem (csak) az egyes értelmiségiről szól, első helyen nem az egyéni, személyes és morális felelősséget veti fel. Általában az értelmiség sajátossága, hogy egyfelől eredeti elkötelezetlenségénél, viszonylagos társadalmi-osztályszerkezeti meghatározatlanságánál, másfelől pedig intézményes elkötelezettségénél, tudásbéli-egzisztenciális meghatározottságánál fogva könnyebben mozdulhat és kötelezheti el magát más érintett-érdekelt csoportok, ügyek és küzdelmek mellett. Ha változnak az intézményes feltételek, érdekviszonyok és erővonalak, akkor az értelmiség – más társadalmi alakulatokhoz képest – jellemzően könnyebben és gyorsabban vált.

Egy PMO élete – a magyar professzionális-menedzseri osztály útja

Kolosi Tamás interjúkötetében elbeszélte pályafutása arra is alkalmas, hogy a segítségével új szemmel pillantsunk a hazai értelmiség történelmi útjára. Karrierjének alakulása jó például szolgál az osztályhatalomra törő értelmiség „hosszú menetelésére az intézményeken át” (ahogyan azt a néhai ‘68-as, Rudi Dutschke megfogalmazta). *Egyrészt* rámutat arra, hogy a hazai értelmiségieknek is meg kellett találniuk a módját, hogy a tőkés világrendszer folyamatai, valamint a helyben kirajzolódó politikai-gazdasági viszonyok erővonalai között, a társadalmi mozgások és átrendeződések hullámai idején mindvégig a víz felett tudjanak maradni, folytatni tudják pályafutásukat (Gagy 2018a; 2018b). *Másrészt* rávilágít arra, hogy az értelmiségiként indulók közül csak azok értek el végül az osztályhatalomhoz, akik időközben feladták értelmiségi voltukat, hogy cserébe tőkésé válhassanak (vagy legalábbis időközben tőkésé is váltak). *Harmadrészt* megmutatja, hogy az értelmiségiekből lett kapitalisták életpályája arra is lehetőséget ad a számukra, hogy immár tőkésként meséljék el, milyen polgárnak lenni.

Sajátos módon éppen e polgári értelmiségieknek nyílt alkalmuk életre segíteni a burzsoáziát és egyúttal megrajzolni a polgár eszményét – Szelényi Iván ezt nevezte a második *Bildungsbürgertum* projektjének (Eyal–Szelényi–Townsend 1998; Szelényi 2016). E képzettségi polgárság vagy polgári értelmiség (*Bildungsbürgertum*) történelmi küldetése eszerint az volt, hogy előkészítse a terepet az új tőkésosztály (*Besitzbürgertum*) számára, hogy a kapitalizmus immáron kapitalis-

tákkal épülhessen tovább. Az eredeti elképzelés szerint a *Bildungsbürgertum* történelmi szerepe ezzel véget ér, hacsak nem válik ő maga is tőkésé. Kolosi Tamás esetében ez történt. A marxista értelmiségiből lett tőkés önmagát így polgári értelmiségiként, illetve *eszményi polgárként, mintapolgárként* mutathatja be. Erről szól Kolosi Tamás könyve. Elmondja önmagáról, hogy elégedett, optimista, szelíd, nem forradalmáralkat, kompromisszumkész, magabiztos, törekvő, családközpontú, hatékony, produktív, racionális, hagyománytisztelő, és természetesen független – ezt tekinti a polgári értékrend alapjának (Kolosi 2020, 156–157.). Egy *jó ember*, akárcsak a Szalai Júlia által megrajzolt ideális polgár (Szalai 2020, 209–210.). Több szólamban ezt a dalt éneklik *A magyar polgár* szerzői is (Morcsányi–Tóth [szerk.] 2016).

Érdeemes itt röviden felidéznünk a második világháború után felnövekvő értelmiség karrierívét elemző irodalom fő állításait is. Konrád György és Szelényi Iván 1973–1974-ban írt, emlékezetes könyve – *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* – magyarul 1978-ban, angolul pedig 1979-ben jelent meg először (Konrád–Szelényi [1978] 1989). Ugyanebben az évben, 1979-ben állt elő az értelmiségi új osztály nagyon hasonló tézisével a tőkés centrum kritikai értelmiségéről Alvin W. Gouldner is *The Future of the Intellectuals and the Rise of the New Class* címmel írott könyvében (Gouldner 1979). Nem sokkal ez előtt, 1977-ben jutott a professzionális-menedzseri osztály (PMO) formálódását vizsgálva Barbara és John Ehrenreich igen hasonló következtetésekre (Ehrenreich–Ehrenreich [1977] 2020; [1977] 2021). Elemzésük két része az *Eszmélet* 127–128., illetve 130. számában olvasható. A kérdésekről, hogy hogyan értelmezhető a PMO a tőke és munka ellentmondásos viszonyán belül, és hogy mi várható politikailag a PMO-tól a kapitalista világrendszer újabb mozgalmi hullámaiban, az Ehrenreich-fordítások mellett értelmező elemzések is olvashatók (Éber 2020a; Gagyí 2021).

Valóban kulcskérdés, hogy miképpen alakult a PMO későbbi útja a tőkés centrumban és hogyan a kelet-közép-európai félperiférián. Mint ahogyan az is, hogy ebből milyen következtetések vonhatók le, illetve milyen előrejelzések fogalmazhatók meg a mai baloldali radikalizmusra vonatkozóan, amelynek mozgalmait és pártjait túlnyomórészt ma is a professzionális-menedzseri osztály tagjai alkotják. Az első kérdés a múlt, a második a jövőre vonatkozik. A múlt tapasztalatai alapján sem vagyunk képesek megjósolni az ismeretlen jövőt. Ennek ellenére tapasztalataink sokat segíthetnek felhívni a figyelmünket lehetséges jövőbeli tendenciákra, lehetőségekre és veszélyekre egyaránt.

A PMO és az újbaldal viszonyát elemző tanulmány megjelenése idején már világszerte megindult a tőkésosztály ellentámadása. Barbara és John Ehrenreich utólagosan, 2013-ban írják a hetvenes–nyolcvanas évek e fordulatáról:

„A kapitalista offenzíva földrajzilag olyannyira széles körű és erőteljes volt, hogy a nyomában testet öltött mindaz, amit számos baloldali teoretikus ma a kapitalizmus új formájának vagy »neoliberalizmusnak« nevez. Thatcher az Egyesült Királyságban, Pinochet Chilében, Reagan az Egyesült Államokban védte meg a mindenféle korlátozásoktól mentes, szabad vállalkozás eszményét: a jóléti állam visszafaragása, az üzleti világ szabályozás alóli feloldása (deregulációja), a közszolgáltatások magánosítása (privatizációja), a kereskedelem »szabaddá« tétele, a szakszervezetek megsemmisítése” (Ehrenreich–Ehrenreich 2013, 6.).

A második világháború után felnövekvő PMO tekintélyes része nem kritikusa, hanem haszonélvezője lett e neoliberális fordulatnak. A kapitalista ellentámadás az államszocialista országok tömbjében is éreztette hatását. Amint azt Johanna Bockman (2000, 2011) kimutatta, a neoliberalizmus jelentős baloldali gyökerekkel (is) rendelkezik – különösen Magyarországon (vö.: Éber 2019). A magyar értelmiség útja csak e neoliberális politikák elfogadásával vezethetett a tőkésé váláshoz s vele az osztályhatalomhoz. A hetvenes–nyolcvanas években sokan az új lendületet kapó kapitalizmus támogatóivá váltak – köztük Kolosi Tamás is. Interjúkötetében piaci versenyről, az államtól független szabad vállalkozásról, polgári erényekről beszél. Közben azonban ő maga mondja el azt is, hogyan játszottak nélkülözhetetlen szerepet karrierívének emelkedésében az állam különböző szervezetei és az azt *mindenkor irányító* politikai apparátusok – erőforrásként, megrendelőként, az állami tulajdon leépítését célzó privatizációs politikák irányítóiként.

A polgár karizmája, a polgárosodás vonzereje, a burzsoázia diszkkrét bája nem természetből adott, létre kell hozni, gondozni és ápolni kell, folyamatosan meg kell újítani. A tőkés árutermelés vágytermelő képessége (az áru féttis jellege) önmagában még nem elegendő, a tőkerendszer folyamatos megalapozásra, szüntelen igazolásra szorul. Az elmúlt négy évtizedben a kapitalizmust e régióban a polgár mozgósító eszményével, a polgárosodás és a polgári középosztály ígéretével tették vonzóvá. A kapitalizmus fogalmát is háttérbe szorították,

helyette piacgazdaságról és euroatlanti integrációról, Európáról és a Nyugatról, jólétről és szabadságról, modernizációról és demokráciáról, fejlődésről és felzárkózásról, utolérésről és civilizálódásról volt szó. E polgári ideálok azonban sérülékenyek: előbb csak illúzióknak bizonyulnak, később már ideológiákként lepleződnek le. A polgár karizmája hétköznapivá válik, a polgárosodás vonzereje meggyengül, a polgári középosztály varázsa megtörik. Újra láthatóvá válik, hogy az elképzelt polgárok helyén valóságos tőkés állnak.

Hivatkozott irodalom

- Angelusz Róbert – Tardos Róbert: Középrétegesedés és polgárosodás: Fogalmi dilemmák. *Szociológiai Szemle*, 8. (1998), 4. 113–117.
- Bockman, Johanna: *Economists and Social Change: Science, Professional Power and Politics in Hungary, 1945–1995*. (PhD Dissertation.) San Diego: Department of Sociology, University of California, 2000.
- Bockman, Johanna: *Markets in the Name of Socialism: The Left-Wing Origins of Neoliberalism*. Stanford, California: Stanford University Press, 2011.
- Csiste András: Polgárosodás-elméletek és polgárosodás-viták. *Szociológiai Szemle*, 7. (1997), 3. 117–137.
- Ehrenreich, Barbara – Ehrenreich, John [1977]: A professzionális-menedzseri osztály. Ford. Éber Márk Áron. *Eszmélet*, 127–128. sz. (2020. ősz-tél), 249–264.
- Ehrenreich, Barbara – Ehrenreich, John [1977]: Az újbaldalod: Esettanulmány a professzionális-menedzseri osztály radikalizmusáról. Ford. Éber Márk Áron. *Eszmélet*, 130. sz. (2021. nyár). 152–173.
- Ehrenreich, Barbara – Ehrenreich, John (2013): *Death of a Yuppie Dream: The Rise and Fall of the Professional Managerial Class*. New York, Rosa Luxembourg Stiftung. Online: https://www.rosalux.de/fileadmin/rls_uploads/pdfs/sonst_publicationen/ehrenreich_death_of_a_yuppie_dream90.pdf
- Eyal, Gil – Szelényi Iván – Townsley, Eleanor: *Making Capitalism without Capitalists: Class Formations and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*. London – New York, Verso Press, 1998.
- Éber Márk Áron: A polgárosodás mint akarat és képzet. (Kemény István: Előadások a magyar társadalomfejlődés szociológiájáról.) *BUKSZ*, 23. (2011), 2. 107–116.
- Éber Márk Áron: Neoliberalisok az államszocialista Magyarországon. A neoliberalizmus hordozócsoportja és az átmeneti osztály a tőkés világgazdaság kelet-közép-európai félperifériáján 1989 előtt. In Antal Attila (szerk.): *Neoliberális hegemonia Magyarországon. Elemzés és kritika*. Budapest, Noran Libro, 2019. 128–148.
- Éber Márk Áron: Hogyan értelmezzük a tőkés és a bérmunkások között elhelyezkedők osztályhelyezeteit? Barbara és John Ehrenreich koncepciója a professzionális-menedzseri osztályról. *Eszmélet*, 127–128. sz. (2020. ősz-tél), 234–248.
- Éber Márk Áron: A középosztály mint akarat és képzet. A középosztály normatív és leíró koncepciójának kritikája. *Politikatudományi Szemle*, 30. (2021), 1. 129–141.
- Ferber Katalin (2020a): A nagy átalakítás. *Új Egyenlőség*, 2020. október 18. Online: <https://ujegyenloseg.hu/a-nagy-atalakitas/>

- Ferber Katalin (2020b): A közös pont: a hitelrendszer. *Új Egyenlőség*, 2020. november 22. Online: <https://ujegyenloseg.hu/a-kozos-pont-a-hitelrendszer/>
- Gagyí Ágnes: „Az értelmiség útja”. A kelet-európai értelmiség emancipációs programjainak ciklusai. In Bozóki András – Füzér Katalin (szerk.): *Lépték és ironia. Szociológiai kalandozások*. Budapest, L'Harmattan – Magyar Tudományos Akadémia Társalomszociológiai Kutatóközpont, 2018a. 161–178.
- Gagyí Ágnes: *A válság politikái. Új kelet-közép-európai mozgalmak globális perspektívában*. Budapest, Napvilág, 2018).
- Gagyí Ágnes: Tudásmonopólium és baloldali idealizmus. Előszó Barbara és John Ehrenreich „Az újbaldal: Esettanulmány a professzionális-menedzseri osztály radikalizmusáról” c. tanulmányához. *Eszmélet*, 130. sz. (2021. nyár.) 138–151.
- Goffman, Erving: *Az én bemutatása a mindennapi életben*. (Ford.: Berényi Gábor.) Budapest, Thalassa Alapítvány – Pólya, [1959] 2000.
- Gouldner, Alvin W.: *The Future of the Intellectuals and the Rise of the New Class*. New York: The Seabury Press, 1979.
- Halmi B. Gábor: (Dis)possessed by the Spectre of Socialism: Nationalist Mobilization in ‘Transitional’ Hungary. In Kalb, Don – Halmi B. Gábor (eds.): *Headlines of Nation, Subtexts of Class: Working Class Populism and the Return of the Repressed in Neoliberal Europe*. New York – Oxford, Berghahn Books, 2011. 113–141.
- Huszár Ákos – Berger Viktor: Az új középosztály? *Politikatudományi Szemle*, 29. (2020), 2. 71–99.
- Konrád György – Szelényi Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest, Gondolat, [1978] 1989.
- Kemény István: *Előadások a magyar társadalomfejlődés szociológiájáról*. Szeged, Belvedere Meridionale, 2010.
- Kolosi Tamás: *A társadalmi struktúra marxista elméletéhez*. Budapest, MSZMP KB Társadalomszociológiai Intézet, 1971.
- Kolosi Tamás: *Társadalmi struktúra és szocializmus*. Budapest, Kossuth, 1974.
- Kolosi Tamás: Előre: A státuszmegszerzés és az esélyegyenlőtlenség komplex megközelítése. *Szociológiai Szemle*, 16. (2006), 1. 93–102.
- Kolosi Tamás: Záróra [Kolosi Tamással beszélget Veisz Alinda]. *Magyar Televízió 2. csatorna*, 2010. november 8. Online: <https://www.youtube.com/watch?v=1jIR4r9aigc>
- Kolosi Tamás: *Polgárnak lenni. Beszélgetések Ferenczi Borbálával*. Budapest, Magvető, 2020.
- Moore, Barrington [1966]: A diktatúra és a demokrácia társadalmi gyökerei. Ford. Pál Eszter. *Szociológiai Figyelő*, 2. (1998), 1.
- Moore, Barrington: *Social Origins of Democracy and Dictatorship: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Boston, Beacon, 1966.
- Morcsányi Géza – Tóth István György (szerk.): *A magyar polgár*. Budapest, Tárki-Magvető, 2016.
- Nádasi Péter: *Világoló részletek. Emléklapok egy elbeszélő életéből II*. Pécs, Jelenkor, 2017.
- Polányi Károly: A nagy átalakulás. *Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Ford. Pap Mária. Budapest, Napvilág, [1944] 2004.
- Scheiring Gábor: A nemzeti burzsoázia diszkrét bája. A demokrácia hanyatlásának politikai gazdaságtana. In Földes György – Antal Attila (szerk.): *Holtpont*. Társa-

- dalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről. Budapest, Napvilág, 2016a. 11–45.
- Scheiring, Gábor (2016b): The Rise of Illiberalism from East to the West. A Lesson about Class for the Left. *Political Critique*, 2016. november 12. Online: <http://politicalcritique.org/cee/hungary/2016/the-rise-of-illiberalism-from-east-to-the-west-a-lesson-about-class-for-the-left/>
- Scheiring Gábor: *Egy demokrácia halála. Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése Magyarországon*. Budapest, Napvilág, 2019.
- Szalai Júlia: Polgárvilág – darabokban. (Losonczy Ágnes: Sorsba fordult történelem.) *Holmi*, 18. (2006), 6. 814–823.
- Szalai Júlia: *A nem polgárosuló középosztály. Az „államfűggőség” társadalmi konfliktusai a jelenkori Magyarországon*. Budapest, Balassi, 2020.
- Szelényi Iván: *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. (Manchin Róbert, Juhász Pál, Magyar Bálint és Bill Martin közreműködésével; ford.: Atkári János.) Budapest, Akadémiai, [1988] 1992.
- Szelényi Iván: A „második *Bildungsbürgertum*-projekt” virágzása és hanyatlása. In Morcsányi Géza – Tóth István György (szerk.): *A magyar polgár*. Budapest, Tárki–Magvető, 2016. 34–46.
- Tamás Gáspár Miklós: *Antitézis. Válogatott tanulmányok 2001–2020*. Budapest, Pesti Kalligram, 2021.
- Weber, Max: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Ford. Somlai Péter – Józsa Péter. Budapest, Gondolat, [1905] 1982.